

Van ‘Etnische minderheden’ naar ‘Samenleven in verscheidenheid’

Vier decennia integratiebeleid in vijf WRR-rapporten

Han Entzinger*

Samenleven in verscheidenheid heet het rapport dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) afgelopen december uitbracht aan de regering (WRR, 2020). Met dit rapport zet de WRR de traditie voort om ongeveer eens per decennium zijn licht te laten schijnen over de vraag hoe in Nederland om te gaan met immigratie en de daaruit resulterende diversiteit. Het is het vijfde rapport in een reeks die in 1979 aanving met het rapport *Etnische minderheden*. Bij alle vijf rapporten ben ik direct als medeauteur of indirect als adviseur betrokken geweest.¹ Daarom vroeg de redactie van *Beleid en Maatschappij* mij om een beschouwing waarin ik deze vijf rapporten in hun context tracht te plaatsen en ze met elkaar vergelijk.

Etnische minderheden (1979)

Het rapport *Etnische minderheden* verscheen aan het slot van een decennium waarin het aantal nieuwkomers in Nederland sterk was gegroeid. De werving van ‘gastarbeiders’ uit Zuid-Europa, Turkije en Marokko was toen al enige jaren gestopt, maar de gezinshereniging onder hen was intussen op gang gekomen. Rond de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 kwamen nog zo’n 130.000 mensen van daar naar Nederland. De overheid ging ervan uit dat veruit de meeste van deze nieuwkomers zouden terugkeren naar hun land van herkomst en beperkte zich tot het faciliteren van opvang, maatschappelijke begeleiding en waar nodig huisvesting. De beleidsdoelstelling in die jaren was ‘integratie met behoud van culturele identiteit’. Op basis hiervan werden bijvoorbeeld welzijnsinstellingen voor buitenlandse werknemers en onderwijs in eigen taal en cultuur voor hun kinderen ruimhartig gefinancierd. Het uitgangspunt van de Nederlandse overheid, veelvuldig herhaald in tal van beleidsnota’s en Kamerdebatten, bleef evenwel dat Nederland geen migratieland was en dat ook niet behoorde te worden.

Toch werden steeds vaker vraagtekens geplaatst bij deze zogeheten tijdelijkheids-gedachte.² Verschillende gewelddadige acties van jonge Molukkers maakten daarnaast duidelijk dat men nieuwkomers niet zomaar aan hun lot kan overlaten. Voor de WRR waren dit belangrijke redenen om het vraagstuk van de immigratie aan de orde te stellen. Mede op basis van een uitvoerige voorstudie van Rinus Penninx, opgenomen in het rapport zelf, stelt de raad vast dat ‘de immigratie van omvang-

* Prof. dr. Han Entzinger is emeritus hoogleraar migratie- en integratiestudies aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Han Entzinger

rijke groepen van een andere cultuur en/of ras' problemen oproept (p. VII). De raad doelt daarbij op 'achterstandsproblemen', vooral wegens een zwakke sociaaleconomische positie, 'culturele of identiteitsproblemen', en 'meerderheidsproblemen'. Onder dat laatste verstaat hij de vraag 'in welke mate de ontvangende samenleving bereid is zich te ontwikkelen in de richting van een samenleving waarin mensen van verschillende etnische herkomst in harmonie met elkaar kunnen leven' (p. VII). In het rapport lijkt de term 'integratie' angstvallig te worden vermeden, vermoedelijk vanuit de gedachte dat een pleidooi voor integratie slecht samengaat met het streven naar cultuurbehoud, dat sterk leefde onder minderheidsgroepen. Men moet zich realiseren dat in die jaren ook onder de meeste migranten de opvatting dat hun verblijf in Nederland tijdelijk zou zijn nog sterk leefde.

De WRR pleitte in *Etnische minderheden* overigens wel ervoor de 'tijdelijkheidsgeachte op te geven' (p. XXXV) en ook 'het overheidsbeleid op diverse terreinen te intensiveren' met het oog op het verminderen van achterstanden en het bevorderen van een gelijkwaardige deelname, onder meer door versterking van de rechtspositie en het tegengaan van discriminatie (p. XXV e.v.). Opmerkelijk is dat de raad de betrokken nieuwkomers consequent aanduidt als 'etnische minderheden', tot zelfs in de titel van het rapport toe.³ Niet alleen wordt hiermee het verschil in herkomst en cultuur met de autochtone Nederlanders benadrukt, maar ook ontstaat zo het beeld van een sterke onderlinge groepsband, die een soepele inpassing in de zich individualiserende Nederlandse samenleving in de weg kan staan (p. XVI). Zowel de voorstudie van Penninx als het raadsrapport zelf gaat diep in op het dilemma of die inpassing op individueel dan wel op collectief niveau moet plaatsvinden, en op de vraag in hoeverre de 'eigen' cultuur van de minderheden in elk van die beide situaties behouden kan blijven. De ontzuiling en de emancipatie van autochtone bevolkingsgroepen liggen dan nog vers in het geheugen en de parallellen daarmee dringen zich op (p. XIII).

Uiteindelijk komt de raad tot de slotsom dat 'de etnische minderheden hun weg dienen te vinden in de Nederlandse samenleving zonder dat individuele leden genoodzaakt zijn zich los te maken van de eigen groep en cultuur' (p. XXIII). Anders dan tot dan toe het geval was, dient het beleid daarom niet te zijn gericht op behoud van de eigen culturele identiteit, maar het zou juist 'onder andere via inspraak moeten appelleren aan het veranderend vermogen van culturen' (p. XXIII). Geheel in de geest van die tijd onderstreept de raad diverse malen het belang van inspraak door de minderheden. Zij dienen zo veel mogelijk te worden betrokken bij de besluitvorming over hun eigen positie en toekomst. Een probleem hierbij was wel dat de organisatiegraad onder hen op dat moment zeer laag was, terwijl hun belangen vooral werden vertolkt door welzijnsinstellingen met overwegend autochtone 'zaakwaarnemers' (Köbben, 1979).

Artikel 12.2 van de Instellingswet WRR (1976) verplicht de regering op elk rapport van de raad een reactie te geven.⁴ In haar reactie op *Etnische minderheden* gaat de regering niet zo ver dat zij erkent dat Nederland een immigratieland is geworden. Wel geeft zij toe dat 'er in onze bevolkingssamenstelling belangrijke wijzigingen optreden' (p. 3) en dat 'het verblijf van etnische minderheden in Nederland een

blijvend verschijnsel zal zijn' (p. 5). Daaraan wordt het voornemen gekoppeld het toelatingsbeleid restrictiever te maken, opdat de hier reeds gevestigde minderheden meer en betere kansen hebben op een gelijkwaardige positie. Hoe dat laatste bereikt zou moeten worden, wordt uitvoerig beschreven in de *Minderhedennota*, die na schier eindeloze inspraakrondes uiteindelijk in 1983 door de Tweede Kamer wordt aangenomen. Intussen is bij het ministerie van Binnenlandse Zaken een aparte directie in het leven geroepen onder leiding van oud-Kamerlid Henk Molleman, die belast wordt met de interdepartementale coördinatie van het 'minderhedenbeleid'. Die directie bestaat nog altijd en is na lange omzwervingen langs diverse departementen en na vele naamwisselingen thans ondergebracht bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Hoewel het minderhedenbeleid in die tijd nauwelijks tot politieke controversen leidde en voortvarend ter hand werd genomen, bleven de resultaten achter bij de verwachtingen. Vooral op juridisch gebied werd het een en ander bereikt (onder andere het lokaal kiesrecht voor vreemdelingen en een aanscherping van de strafbaarstelling van discriminatie), maar het grote probleem was en bleef de geringe maatschappelijke participatie van de minderheden. De jaren tachtig vormden een periode van crisis: etnische minderheden werden onevenredig zwaar getroffen door het massaal verdwijnen van banen voor laaggeschoolden, terwijl tegelijkertijd stevig werd bezuinigd op de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Tegen het einde van dat decennium lag de werkloosheid onder Turkse en Marokkaanse mannen rond de 40 procent (WRR, 1989, 105). Intussen had de voortgaande gezinshereniging niet alleen geleid tot een forse groei van vooral de Turkse en Marokkaanse minderheden, maar ook tot een sterk toegenomen beroep vanuit deze minderheden op de sociale zekerheid en op voorzieningen in sectoren als onderwijs, huisvesting en gezondheidszorg. Deze waren hierop lang niet altijd goed voorbereid.

Allochtonenbeleid (1989)

Voor de regering vormden deze ontwikkelingen aanleiding om de WRR om een nieuw advies te vragen. Dit resulteerde in het rapport *Allochtonenbeleid*, dat verscheen in 1989. In dit rapport werd de regering verweten de minderheden te zeer als 'zorgcategorieën' te beschouwen in plaats van hun kansen te bieden tot zelfstandigheid (p. 9). Velen, aldus de raad, zijn te zeer afhankelijk van de overheid geworden en daardoor kwetsbaar bij bezuinigingen. De raad stelt vast dat de relatieve ontoegankelijkheid van veel instellingen en voorzieningen hieraan mede debet is en wijst als mogelijke oorzaken daarvan zowel op discriminatie als op cultuurverschillen. Hij pleit voor veel meer investeringen in integratie – een term die, als gezegd, in *Etnische minderheden* nog angstvallig werd ontweken, maar nu volop werd gebezigd –, vooral om de vorming van een 'etnisch subproletariaat' te vermijden (p. 10). Daarbij dienen, aldus de raad, nadrukkelijk ook niet-overheidsorganisaties hun verantwoordelijkheid te nemen, zoals met name de sociale partners (p. 51). Deze benadering sluit aan bij de nieuwe, meer activerende visie op verzorgingsstaat en arbeidsmarkt die de WRR in die jaren ook in andere rapporten bepleit.⁵

Han Entzinger

Het rapport *Allochtonenbeleid* is veel concreter in zijn beleidsaanbevelingen dan *Etnische minderheden*. In een aantal gevallen heeft de raad zelfs de kosten van de voorgestelde nieuwe maatregelen berekend. De aanbevelingen hebben vooral betrekking op bevordering van deelname aan arbeid en onderwijs. Zo pleit de raad onder meer voor werkervaringsplaatsen en voor de herinvoering van opvangklassen in het basisonderwijs. De later tot stand gekomen Wet bevordering evenredige arbeidsdeelname allochtonen (Wet BEAA) vindt ook haar wortels in dit rapport.⁶ Daarnaast pleit de raad voor een sterke uitbreiding van de volwasseneneducatie, met name om nieuwkomers in staat te stellen Nederlands te leren. De mogelijkheden hiertoe waren tot dan toe uiterst beperkt. In feite legde de raad hiermee de kiem voor het latere inburgeringsbeleid.⁷

Een belangrijke boodschap van *Allochtonenbeleid* was ook dat de overheid moest breken met de formeel nog altijd gehanteerde ‘tijdelijkheidsgedachte’ en diende te erkennen dat Nederland een immigratieland was geworden (p. 19). Dit zou het voeren van een meer systematisch toelatingsbeleid vergemakkelijken en het gevoel kunnen wegnemen dat het land telkens weer opnieuw door een nieuwe ‘migrantengolf’ werd overvallen. Politiek bleek dit een zeer controversieel punt, waarop minister Roger van Boxtel pas in 1998 voor een doorbraak zorgde, die toen tot heftige maatschappelijke en politieke discussies leidde.⁸

Veel aandacht trok destijds de titel van het rapport. De WRR introduceerde de tot dan toe weinig gebruikte term ‘allochtonen’ ter vervanging van het begrip ‘etnische minderheden’. Hiermee wilde de raad onderstrepen dat het beleid primair op individuen en niet op groepen gericht diende te zijn. De term vond snel zijn weg in het alledaagse spraakgebruik (en ook in de CBS-statistieken), totdat hij enkele jaren geleden in de ban werd gedaan omdat hij inmiddels als te pejoratief werd ervaren.⁹ De gedachte dat het beleid zich op individuen en niet op groepen diende te richten, werd ook weerspiegeld door de aanbeveling cultuurbehoud en -ontwikkeling primair over te laten aan de migranten en hun zelforganisaties en niet langer als een overheidstaak te beschouwen. Dit laatste met een beroep op het gelijkheidsbeginsel: de overheid bemoeit zich in principe ook niet met de cultuur van autochtone Nederlanders (p. 24, 50).

Het duurde zeker enige jaren vooraleer de regering de belangrijkste aanbevelingen uit *Allochtonenbeleid* overnam. Eigenlijk begon dat pas in 1994, rond het aantreden van het eerste ‘parse’ kabinet. Toen werd het zogeheten ‘doelgroepenbeleid’ formeel ten grave gedragen en vervangen door een beleid dat primair inzette op bevordering van deelname aan arbeid en onderwijs. Het stimuleren van ‘burgerschap’ (met name via verplichte inburgeringscursussen) en het minder accentueren van identiteitsvragen weerspiegelden ongetwijfeld het feit dat het CDA, van oudsher hoeder van het geïnstitutionaliseerd cultureel pluralisme, geen deel meer uitmaakte van de regering. Intussen ging het met de maatschappelijke participatie van de allochtonen de goede kant op. De werkloosheid daalde fors in de loop van de jaren negentig, al droeg de sterke economische groei daaraan vermoedelijk meer bij dan het integratiebeleid. Ook de onderwijsparticipatie onder de opkomende tweede generatie verbeterde snel.

Onderwijl ging de immigratie verder en nam zij ook in omvang toe, zeker sinds de val van het 'IJzeren Gordijn'. Onder de nieuwkomers bevonden zich ook steeds meer asielzoekers en vluchtelingen. Deze ontwikkelingen droegen eraan bij dat de thematiek van het multi-etnisch samenleven en de spanningen die dit kan oproepen in de jaren negentig steeds prominenter op de politieke en maatschappelijke agenda verschenen. Zo vond in 1992-1993 een door de overheid georkestreerd breed 'maatschappelijk debat integratie' plaats.¹⁰ Ook *Alloctonenbeleid* besteedde al enige aandacht aan de zorgelijke kanten van de immigratie, waaronder vraagstukken als illegaal verblijf, criminaliteit en misbruik van voorzieningen. Invoering van een legitimatieplicht zou hier volgens de raad een oplossing kunnen bieden, evenals koppeling van de bestanden van vreemdelingen- en bevolkingsregisters. Maar de raad voegt daaraan meteen toe dat deze maatregelen ook zonder immigratie nodig zouden kunnen blijken, onder meer wegens de afschaffing van de controle aan de binnengrenzen van de Europese Unie, die destijds aanstaande was (p. 29).

Nederland als immigratiesamenleving (2001)

De zojuist genoemde zorgen komen veel nadrukkelijker naar voren in het rapport *Nederland als immigratiesamenleving*, dat de WRR in 2001 publiceerde. De hoofdlijn van dit rapport wijkt niet wezenlijk af van die van *Alloctonenbeleid*, maar bepaalde accenten verschillen wel degelijk. Men merkt dat de jaren van een zich terugtrekkende overheid zijn aangebroken. Zo doet de raad nu een beroep op de eigen individuele verantwoordelijkheid van de nieuwkomers, die dienen 'te investeren in zelfredzaamheid en zelfstandigheid' (p. 9). De raad ziet de immigratie wederom en nadrukkelijk als een blijvend verschijnsel en pleit voor een nauwere samenhang tussen het toelatings- en het integratiebeleid. Hij meent dat het regeringsbeleid 'dwingend en sanctionerend' dient te zijn bij de toelating van migranten en bij hun inburgering. Daarna kan het dan 'faciliterend en stimulerend' worden om migranten hun weg te laten vinden in de samenleving (p. 13). Het voorgestane integratiebeleid zou dan vooral gericht moeten zijn op 'versterking van de individuele weerbaarheid en niet zozeer op volledige culturele aanpassing en insluiting'. Diversiteit mag echter niet 'in segregatie en marginalisering ontaarden' (p. 11).

Tegelijkertijd besteedt de raad in dit rapport aanzienlijk meer aandacht dan voordien aan de ontvangende samenleving. Hij meent dat 'de Nederlandse samenleving nog onvoldoende kan omgaan met immigratie en diversiteit' (p. 19) en uit 'groeien-de zorgen over het benadrukken van de negatieve kanten van de migratie, zoals met name rond asiel en criminaliteit' (p. 20). Dit zou een negatieve beeldvorming in de hand werken, ook in de politiek. Het lijkt alsof de raad de waarschuwingen die Paul Scheffer anderhalf jaar eerder uitte in zijn veel geciteerde artikel 'Het multi-culturele drama' ter harte heeft genomen, al is opmerkelijk dat dit artikel nergens in het rapport wordt geciteerd (Scheffer, 2000).

Nederland als immigratiesamenleving heeft in media en politiek niet de aandacht gekregen die de eerdere WRR-rapporten ten deel was gevallen, omdat het de pech had te verschijnen in september 2001, de maand van '9/11'. De enorme impact van

Han Entzinger

de gebeurtenissen van die datum, met name op de positie van moslims en de beeldvorming over de islam, kon de raad natuurlijk niet voorzien. Wel wordt de islam, anders dan in eerdere rapporten, kort behandeld, mede op basis van een voorstudie van de islamoloog Jacques Waardenburg. De raad pleit ervoor de islam 'institutioneel een plaats te geven' in de Nederlandse samenleving en die te faciliteren naar analogie van andere religies. Wel dient daarbij te worden 'gewaakt voor invloeden van buiten' (p. 12). Echter, niets in het rapport duidde erop dat snel daarna de islam en daarmee de positie van de moslims onder de migranten, ja zelfs de positie van alle migranten, sterk zouden worden geïmagineerd.

De komeetachtige verschijning van Pim Fortuyn met zijn islamkritiek, de moord op filmmaker Theo van Gogh, de 'affaire' rond Kamerlid en afvallige moslima Ayaan Hirsi Ali, terroristische aanslagen door extremistische moslims in diverse Europese steden, en ten slotte de opkomst van de populistische 'islam-basher' Geert Wilders hebben in de jaren na 2000 vraagstukken rond immigratie en multi-etnisch samenleven hoog op de politieke en maatschappelijke agenda doen belanden. In 2002 stelde de Tweede Kamer in een motie vast dat 'het tot dan toe gevoerde integratiebeleid onvoldoende geslaagd is' (*Bruggen bouwen*, 2004, 9). Echter, een speciale Kamercommissie onder voorzitterschap van toenmalig Kamerlid Stef Blok, vooral in het leven geroepen om deze constatering te bevestigen, kwam na onderzoek tot de veel genuanceerdere slotsom dat 'de integratie juist goeddeels was gelukt', zij het eerder *ondanks* dan *dankzij* het gevoerde beleid (*Bruggen bouwen*, 2004, 520). Het eindrapport van de commissie-Blok leidde ook tot felle discussies over een in de optiek van sommigen veel te dominante rol van de wetenschap bij de ontwikkeling van het integratiebeleid (Scholten, 2011, 191 e.v.).

Intussen werd onder de kabinetten-Balkenende het immigratiebeleid aanzienlijk strenger, vooral voor gezinsherenigers, en werden de eisen voor naturalisatie en inburgering opgeschroefd. Het integratiebeleid kreeg in plaats van een sociaaleconomische weer steeds meer een sociaal-culturele invulling, maar dan met een meer 'assimilationistische' inslag dan voorheen.¹¹ Enkele nog bestaande overblijfselen van het oude 'doelgroepenbeleid', zoals het onderwijs in eigen taal en de Wet Samen (opvolger van de reeds genoemde Wet BEAA), werden definitief afgeschaft. Later verdwenen ook nog de Wet overleg minderhedenbeleid en het multicultureel kennisinstituut Forum. Nederland leek in cultureel opzicht in zijn schulp te kruipen. Er ontstond een collectieve zoektocht naar 'de Nederlandse identiteit', waarbij natuurlijk de vraag rees welke bijdrage immigranten daaraan leveren.

Identificatie met Nederland (2007)

Tegen deze achtergrond van groeiend nationalisme – ook gesymboliseerd door de zoektocht naar een 'nationale canon' en het 'nee' in het Europa-referendum van 2005 – kwam de WRR alweer in 2007 met een nieuw rapport waarin immigratie en integratie een belangrijke rol speelden. Anders dan in de voorgaande rapporten echter, ging het hier niet primair om de vraag hoe de integratie van nieuwkomers te bevorderen, maar om de vraag hoe 'in een wereld van open grenzen, culturele

diversiteit en transnationale verhoudingen de spanningen tussen mensen in Nederland het hoofd te bieden' (p. 16). In het rapport *Identificatie met Nederland* stelt de raad vast dat 'het integratievraagstuk te veel een identiteitsvraagstuk is geworden' (p. 28). 'Het relativëren van de nationale identiteit', zo heet het, 'wordt door sommigen gezien als een recept tegen onwenselijke ontwikkelingen binnen de multiculturele samenleving' (p. 11). Ten onrechte, zo meent de raad, en hij koppelt daaraan een pleidooi vóór verscheidenheid, maar tegen segregatie.

Anders dan de voorgaande rapporten gaat *Identificatie met Nederland* maar beperkt in op het integratiebeleid. Wel staat dit rapport uitvoerig stil bij de bijdrage van immigratie en de daaruit resulterende diversiteit aan de groei van de Nederlandse economie, een aspect dat eerder tamelijk onderbelicht was gebleven (p. 108 e.v.). Een kernboodschap is dat integratie vaak ten onrechte wordt voorgesteld als een *zero-sum game* (p. 28, 174). Naar de mening van de raad kunnen integratie en een bepaalde mate van identiteitsbehoud wel degelijk samengaan. Niet iedere ingezetene behoeft zich exclusief met Nederland te identificeren: een hybride identiteit is zeker mogelijk en daarbij is het niet per se nodig te kiezen. De raad koppelt daaraan onder meer een pleidooi voor het accepteren van een dubbele nationaliteit (p. 182 e.v.). Bovendien, zo stelt de raad verwijzend naar uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek, treden naarmate migranten ergens langer verblijven altijd wel veranderingen op in cultuur, identificatie en godsdienstbeleving, die leiden tot het slaan van bruggen tussen bevolkingsgroepen van verschillende herkomst (p. 201). Dat geldt zeker voor de tweede generatie, die intussen in Nederland steeds omvangrijker en daardoor meer beeldbepalend was geworden.

Het was deze laatste benaderingswijze die prinses Máxima volmondig leek te onderschrijven toen zij in een toespraak bij de presentatie van het rapport haar eigen inburgeringservaringen beschreef en daarbij concludeerde: 'De Nederlander bestaat niet.' Deze uitspraak schoot sommige Nederlanders in het verkeerde keelgat en leidde tot een wekenlange polemiek in media en politiek, waarbij kosmopolieten en nationalisten het tegen elkaar leken op te nemen (Kremer, 2019). De regering was hierdoor nogal in verlegenheid gebracht, omdat de echtgenote van de kroonprins niet wordt geacht controversiële uitspraken te doen. De controverse rond Máxima's uitspraken leidde er echter ook toe dat het rapport zelf relatief weinig aandacht kreeg. Een typisch voorbeeld van een heldere boodschap met een verkeerde timing? Of is de WRR juist mede bedoeld voor het agenderen van controversiële zaken?

Samenleven in verscheidenheid (2020)

Na *Identificatie met Nederland* heeft het niet minder dan dertien jaar geduurd alvorens de WRR weer een rapport uitbracht over de immigratie en haar gevolgen. Wel heeft de raad in de tussentijdse periode in diverse andere publicaties aandacht geschonken aan aspecten van het migratievraagstuk. Zo verscheen in 2012 de verkenning *In betere banen*, over arbeidsmigratie binnen de EU, en in 2015, op het hoogtepunt van de 'vluchtelingencrisis', de veel geciteerde policybrief over opvang

Han Entzinger

en integratie van asielmigranten, getiteld *Geen tijd verliezen* (Holtslag, Kremer & Schrijvers, 2012; Engbersen e.a., 2015; zie ook Engbersen & Scholten, 2018; Jennissen e.a., 2018). In december 2020 publiceerde de raad dan het hier al eerder genoemde rapport *Samenleven in verscheidenheid*.

Dit jongste raadsrapport staat allereerst stil bij een aantal belangrijke ontwikkelingen van de afgelopen twee decennia, en zeker van de laatste tien jaar in de migratie naar Nederland. Vooral de sterk toegenomen diversiteit qua herkomstlanden valt hierbij op. De veruit belangrijkste herkomstlanden van vroeger – Turkije, Marokko en Suriname – spelen nauwelijks nog een rol in de hedendaagse immigratie. In plaats daarvan is de intra-EU-migratie sterk gegroeid, vooral vanuit Polen, terwijl eveneens sprake is van een variëteit aan nieuwe herkomstlanden. Opmerkelijk is de sterke groei van het aantal arbeidsmigranten, onder wie ook steeds meer hooggeschoolden van buiten de EU, en van het aantal internationale studenten, aange trokken door het inmiddels overwegend Engelstalige hoger onderwijs in Nederland. Daarnaast zijn er de asielzoekers, van wie sommigen in aanmerking komen voor een vluchtelingen- of daarmee vergelijkbare status. Deze laatste categorie krijgt veel aandacht in het publieke debat, maar zij omvat nog geen 10 procent van alle nieuwkomers.

Naast een groei in omvang en diversiteit van de migratie signaleert de WRR ook een toegenomen volatilititeit of ‘vlottendheid’ (p. 62 e.v.). Een aanzienlijk groter deel van de migranten dan voorheen blijkt slechts tijdelijk in Nederland te verblijven en is niet uit op permanente vestiging. Dit vraagt om een andere visie op Nederland als ‘migratiesamenleving’, waarbij de nadruk eerder zou moeten liggen op de vraag hoe om te gaan met diversiteit dan op het bevorderen van integratie (p. 122 e.v.). Dit neemt voor de raad echter niet weg dat, ook voor tijdelijke migranten, goede opvang- en inburgeringsvoorzieningen beschikbaar moeten zijn (p. 135 e.v.). De organisatie van de inburgering, in de afgelopen jaren van ‘neoliberaal’ beleid steeds meer tot een eigen verantwoordelijkheid van de nieuwkomers gemaakt, dient weer een taak van de overheid te worden, en dan met name op lokaal niveau.¹²

Ook meer in het algemeen pleit de raad voor maatwerk op lokaal niveau. De verschillen tussen gemeenten, zowel in aantallen als in typen migranten, zijn dermate groot dat een landelijk beleid onvoldoende effectief kan zijn. De raad stelt nadrukkelijk dat de kwetsbaarheid van sommige migranten, maar ook de reeds genoemde volatilititeit, de sociale samenhang onder druk kan zetten, vooral op buurt- en wijkniveau. Naar de mening van de raad gaat het huidige beleid ‘te zeer voorbij aan lokale problemen van afnemende samenhang onder invloed van de toegenomen verscheidenheid’ (p. 123).¹³ Inburgering en sociale samenhang, aldus de raad, worden nu vooral ‘gekoppeld aan sociaal-culturele aanpassing van migranten, maar er is weinig aandacht voor het faciliteren van het samenleven tussen migranten en niet-migrant’ (p. 123). De raad geeft in het rapport een groot aantal voorbeelden van lokale initiatieven waardoor het samenleven op buurtniveau kan worden bevorderd, en stelt daarbij uitdrukkelijk dat zulke initiatieven alle inwoners ten goede dienen te komen, en niet alleen de nieuwkomers.

Toch blijft de WRR, net als in eerdere rapporten, deelname aan arbeid als cruciaal zien voor een succesvolle maatschappelijk participatie van migranten, inclusief hun hier geboren kinderen. Daar is nog altijd sprake van achterstanden en ongelijke kansen. Scholing en discriminatiebestrijding zijn en blijven onontbeerlijke instrumenten bij het tegengaan hiervan. Volgens de raad dient toekomstig migratiebeleid 'meer rekening te houden met bredere collectieve kosten' (p. 236 e.v.). Zo vraagt hij zich af of het wenselijk is dat bedrijven volledig afhankelijk zijn van goedkope, tijdelijke migrantenarbeid. In de praktijk worden lokale sociale en samenlevingsproblemen die daaruit kunnen voortvloeien (bijvoorbeeld op huisvestingsgebied) al te gemakkelijk afgewenteld op anderen. Bovendien ontnemt de inzet van goedkope migrantenarbeid aan werkgevers de prikkel om te innoveren en werknemers te scholen. Een toekomstig migratiebeleid, aldus de raad, zou 'meer rekening moeten houden met het incorporatievermogen van de samenleving' (p. 246, 270). Ook bij de opvang van vluchtelingen kan meer oog zijn voor het 'integratiepotentieel', al erkent de raad dat humanitaire criteria leidend moeten blijven (p. 19). Duidelijk is wel dat in de visie van de WRR migratie- en integratiebeleid steeds meer verweven raken met tal van andere beleidsterreinen.

Slotbeschouwing

Het jongste WRR-rapport *Samenleven in verscheidenheid* biedt een handzaam overzicht van de opeenvolgende beleidsmodellen voor integratie zoals die in Nederland zijn gehanteerd: het laissez-fairebeleid (1960-1975), het multicultureel beleid (1975-1990), het achterstandsbeleid (1990-2000) en het burgerschapsbeleid (2000-heden). Men kan twisten over de benaming en over de precieze periodisering, maar duidelijk is wel dat er in de afgelopen decennia flinke wisselingen zijn opgetreden in de gehanteerde modellen, of, zoals de raad het zelf formuleert, dat zich 'een grote mate van beleidsvolatiliteit voordoet' (p. 110). De WRR is zeker niet de eerste die dit signaleert; ook in de internationale literatuur is deze snelle wisseling van modellen in Nederland opgevallen, al is tegelijkertijd een waarschuwing voor te modelmatig denken niet misplaatst.¹⁴ Ook moet men zich steeds realiseren dat integratie van nieuwkomers een relatief autonoom proces is, waarop overheidsbeleid maar beperkt invloed kan hebben.¹⁵

De vraag dringt zich niettemin op in hoeverre de gesignaleerde wisselingen in het beleid zijn ingegeven door de vijf rapporten over migratie en integratie die de WRR sinds 1979 heeft uitgebracht. Ook die rapporten verschillen niet onaanzienlijk van invalshoek. Die van 1979 en 2007 leggen een sterke nadruk op de vraag hoe om te gaan met culturele pluriformiteit, terwijl die van 1989 en 2001 vooral gaan over het stimuleren van maatschappelijke participatie. Het meest recente rapport van 2020 neemt in dit opzicht een tussenpositie in. Alle rapporten worstelen in zekere mate met de vraag of nieuwkomers primair als leden van een (etnische) collectiviteit moeten worden beschouwd dan wel als individu, maar het accent verschuift wel steeds meer in de richting van het laatste.

Han Entzinger

Vooraf het eerste rapport, *Etnische minderheden* (1979), bevat een krachtig pleidooi om de nieuwkomers bij de totstandkoming van het te voeren beleid te betrekken. Latere rapporten zijn hierin minder expliciet, wellicht ook omdat de stem van de migranten langzaam doorklinkt in de gevestigde politiek, maar ook omdat die stem steeds diverser wordt. De vroegere rapporten leggen vooral de nadruk op verbetering van de positie van de etnische minderheden c.q. allochtonen, maar naarmate de tijd vordert gaat het steeds meer over de vraag hoe om te gaan met de groeiende diversiteit in de samenleving als geheel. Een integratiebeleid dient ook voldoende rekening te houden met de gevestigde bevolking. Dit laatste aspect komt in de reeks WRR-rapporten steeds uitdrukkelijker naar voren. Trouwens, in veel situaties, zeker in de grote steden, bestaat de bevolking nog louter uit minderheden en moet men zich afvragen wie waarin integreert en wanneer een integratieproces is voltooid. Met name in *Nederland als immigratiesamenleving* (2001) worden zulke vragen wel opgeworpen, maar de raad waagt zich niet aan een antwoord (p. 21).

De toenemende diversiteit en ‘vlottendheid’ van de populatie met een migratieachtergrond maken het voeren van één effectief integratiebeleid ook feitelijk onmogelijk. Vooral daarom is het begrijpelijk dat de raad met steeds meer nadruk de noodzaak bepleit om op alle terreinen van overheidsbeleid rekening te houden met de komst en de aanwezigheid van migranten. Immigratie is inmiddels een wezenlijk kenmerk geworden van de Nederlandse samenleving, en alles wijst erop dat dit voorlopig zo zal blijven. Zelfs toen de lockdowns tijdens de recente coronapandemie het internationaal reisverkeer ernstig bemoeilijkten, is de immigratie maar weinig teruggelopen.¹⁶ Wel lijkt het erop dat, ook in de toekomst, een steeds groter deel van de nieuwkomers zich niet blijvend in Nederland zal vestigen. Dat klinkt wat paradoxaal: terwijl de WRR in zijn eerste rapporten de regering aanraade vooral meer rekening te houden met blijvende vestiging, adviseert hij in zijn jongste rapport een aanpak die juist op dit punt veel gedifferentieerder zou moeten zijn.

Alle accentverschillen ten spijt meen ik dat over een periode van ruim veertig jaar wel degelijk ook een rode draad valt te ontdekken in de rapporten van de WRR. Een rode draad die misschien van meer consistentie getuigt dan het gevoerde overheidsbeleid, en waarbij enkele centrale elementen van immigratie, integratie en samenleven voortdurend terugkeren. Inzake immigratie stelt de raad telkens weer vast dat het hier een blijvend verschijnsel betreft, en dat de samenleving en de overheid nog altijd moeite hebben om voldoende alert op dit verschijnsel in te spelen. Het hiertoe te voeren immigratiebeleid kan niet anders dan restrictief zijn, en de overheid dient een rol te spelen bij de opvang van nieuwkomers, met name ook door hun voldoende verblijfszekerheid te verschaffen. Ter zake van de integratie rust op de overheid de taak de maatschappelijke participatie van nieuwkomers te bevorderen, in het bijzonder op de terreinen arbeid, onderwijs en huisvesting. Achterstelling, discriminatie en racisme moeten worden bestreden; uiteindelijk dienen alle ingezetenen van Nederland – geheel in lijn met artikel 1 van de Grondwet – onder gelijke omstandigheden gelijk te worden behandeld. Waar het ten slotte de vraag betreft hoe gevestigden en nieuwkomers met elkaar kunnen samenleven, is

de rode draad door alle rapporten heen dat immigratie leidt tot meer culturele en religieuze pluriformiteit, dat die pluriformiteit dient te worden erkend, maar dat de mate waarin dat mogelijk is ook grenzen kent. Daarnaast vraagt de immigratie om aanpassingen aan de zijde van de ontvangende samenleving, ook in institutioneel opzicht.

Waarom die grotere consistentie in de rapporten dan in het feitelijk gevoerde beleid? Naar mijn overtuiging vloeit dit voort uit het specifieke karakter van de WRR, die tot taak heeft 'de regering en het parlement wetenschappelijk en onafhankelijk advies te geven over ontwikkelingen die de samenleving op de lange termijn kunnen beïnvloeden'. Voorts 'wijst de raad de regering op tegenstrijdigheden en verwachte knelpunten, formuleert probleemstellingen over grote beleidsvraagstukken, en stelt beleidsalternatieven voor' (Instellingswet WRR, 1976). Omdat de raad zijn adviezen primair baseert op wetenschappelijke kennis en inzichten en zich vooral richt op de langere termijn, hoeft hij zich veel minder dan de regering zelf gelegen te laten liggen aan politieke opvattingen, aan pressie vanuit bepaalde lobby's of aan de waan van de dag.¹⁷

Natuurlijk is wetenschappelijke kennis er ook niet voor de eeuwigheid en uiteraard kunnen wetenschappelijke inzichten veranderen onder invloed van nieuwe kennis en bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. Zulke ontwikkelingen zijn er in de laatste decennia volop geweest en zij hebben zeker hun sporen nagelaten in de vijf hier geanalyseerde raadsrapporten. Men denke bijvoorbeeld aan het goeddeels verdwijnen van laaggeschoold industrieel werk uit Nederland, de versoering van de verzorgingsstaat, de toenemende individualisering, maar ook de talrijke gevolgen van het Europees integratieproces, het opkomend nationalisme en de veranderende positie en perceptie van de islam op het wereldtoneel. Niet in de laatste plaats is ook de rol die de overheid voor zichzelf in de samenleving ziet weggelegd een factor van betekenis. Deze en dergelijke ontwikkelingen verklaren mede de duidelijke accentverschillen tussen elk van de vijf rapporten. Uit eigen ervaring weet ik ook dat zelfs auteurs van WRR-rapporten fors belobbyd kunnen worden, zeker als de raad gevestigde belangen van overheden, maatschappelijke organisaties of bepaalde groeperingen ter discussie dreigt te gaan stellen. Kennelijk legt het oordeel van de raad enig gewicht in de schaal. Maar uiteindelijk zijn het toch de resultaten van wetenschappelijk onderzoek en de wetenschappelijk gefundeerde argumentaties die bij de WRR de doorslag geven. Alleen daardoor heeft de raad zich inmiddels bijna een halve eeuw van zijn prominente plek verzekerd geweten.

Noten

- 1 Aan het rapport *Etnische minderheden* heb ik bijgedragen in mijn toenmalige functie als secretaris van de Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM). De ACOM had tot taak de rijksoverheid te adviseren over verbetering van de kennis over 'etnische minderheden' en onderhield ook 'intensief contact met de WRR' (WRR, 1979, VIII, 8). Van 1984-1993 was ik zelf als stafmedewerker verbonden aan de WRR; ik was secretaris van de interne projectgroep die het rapport *Allochtonenbeleid* heeft voorbereid (WRR,

Han Entzinger

- 1989, 7). Tijdens de totstandkoming van *Nederland als immigratiesamenleving* en van *Identificatie met Nederland* heb ik diverse malen de projectgroepen die deze rapporten voorbereidden van advies mogen dienen (WRR, 2001, 15; WRR, 2007, 230). Hetzelfde gold voor *Samenleven in verscheidenheid* (WRR, 2020, 276). Bovendien werd ik gevraagd ten behoeve van dit laatste rapport een working paper te schrijven met als titel *Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke scheidslijnen* (Entzinger, 2014a).
- 2 Mijn allereerste wetenschappelijk artikel, getiteld 'Nederland immigratieland?', verscheen in nr. 12 van de tweede jaargang van het toen nog zeer jonge tijdschrift *Beleid en Maatschappij* (Entzinger, 1975). Dit was een themanummer over 'allochtone minderheden in Nederland', geredigeerd door Frank Bovenkerk. Ik betoogde daar dat de Nederlandse overheid ten onrechte ervan uitging dat de toen aanwezige migranten zouden terugkeren en pleitte voor een beleid gericht op hun integratie. Het artikel kreeg extra aandacht in de media omdat de publicatie ervan – uiteraard geheel toevallig – samenviel met de eerste Molukse treinkaping. Ik was destijds als pril medewerker verbonden aan de onderzoeksafdeling van het toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en hoewel mijn direct leidinggevenden, zoals in de ambtenarij betaamelijk is, de tekst tevoren hadden gezien, werd ik op het matje geroepen bij de hoofden van de betrokken beleidsafdelingen: dit was strijdig met het beleid. Destijds lieten zij zich niet meteen overtuigen, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat zij twee jaar later alsnog erkenden dat ik eigenlijk wel gelijk had gehad. Uiteraard heb ik dat toen zeer in hen gewaardeerd.
  - 3 De term 'etnische minderheden' werd in die jaren geïntroduceerd als een verzamelterm voor uiteenlopende groepen nieuwkomers die tot dan toe meestal werden aangeduid als 'gastarbeiders', 'rijksgenoten' et cetera. De introductie vond vooral plaats vanuit wetenschappelijke kring, waar men zich liet inspireren door de situatie in landen als de Verenigde Staten, Canada en het Verenigd Koninkrijk, die toen al veel meer kennis en ervaring hadden op het punt van immigratie en diversiteit. Het proefschrift *Immigratie en minderheidsvorming* van Hans van Amersfoort (1974) speelde hierbij een belangrijke rol.
  - 4 De verplichting tot een reactie geldt alleen voor de Rapporten aan de Regering, waarvan de WRR er in de bijna vijftig jaar van zijn bestaan ruim honderd heeft uitgebracht. Daarnaast heeft de raad ook nog honderden achtergrondstudies gepubliceerd, waarvan de meeste zijn bedoeld als onderbouwing van een rapport.
  - 5 Zoals onder meer in het rapport *Een werkend perspectief: Arbeidsparticipatie in de jaren '90* (WRR, 1990).
  - 6 De Wet BEAA (1994) verplichtte grotere bedrijven jaarlijks te rapporteren over het aandeel etnische minderheden in hun personeelsbestand en over hun inspanningen om dit aandeel te vergroten. De wet was geïnspireerd door de Canadese *Employment Equity Act* uit 1986, die nog altijd bestaat. In 1998 werd de Wet BEAA omgevormd tot de tijdelijke Wet stimulering arbeidsdeelname minderheden (Wet Samen). Toen deze laatste wet eind 2003 afliep, werd zij niet verlengd.
  - 7 De ideeën van de raad op dit punt zijn enige jaren later – onafhankelijk van de WRR – door Arie van der Zwan en mijzelf in opdracht van minister Ien Dales van Binnenlandse Zaken uitgewerkt tot een voorstel voor verplichte inburgering van nieuwkomers (Van der Zwan & Entzinger, 1994). Ons voorstel werd, zij het gedeeltelijk, opgenomen in het regeerakkoord van het eerste kabinet-Kok. Met name het verplichte karakter van de inburgering stuitte aanvankelijk op veel weerstand, maar uiteindelijk werd in 1997 de

- Wet inburgering nieuwkomers aangenomen. In de daaropvolgende jaren werd deze wet door diverse Europese landen in enigerlei vorm overgenomen.
- 8 De erkenning dat het 'een onmiskenbaar feit is dat Nederland immigratieland is geworden' staat in de nota *Kansen krijgen, kansen pakken* (1998, 4) van minister Roger van Boxtel voor Grote Steden- en Integratiebeleid. Zie ook WRR, 2001, 35.
  - 9 In de WRR-verkenning *Migratie en classificatie: Naar een meervoudig migratie-idioom* pleitte de WRR ervoor, in samenspraak met het CBS, de tweedeling autochtoon-allochtoon niet meer te hanteren en de term allochtoon te vervangen door 'personen met een migratieachtergrond' (Bovens e.a., 2016). Onlangs besloot het CBS ook de tweedeling westers-niet-westers niet meer te hanteren. Zie www.cbs.nl/nl-nl/longread/diversen/2021/cbs-afwegingskader-migratie-en-integratiestatistieken.
  - 10 Dit debat was geïnitieerd naar aanleiding van een brede discussie 'met een ongekende intensiteit' die was ontstaan nadat oppositieleider Frits Bolkestein (VVD) in 1991 had verklaard dat de islam en westerse waarden niet met elkaar te verenigen zijn (Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1992, 1).
  - 11 Speerpunt hiervan werd bijvoorbeeld het onder de migranten bespreekbaar maken van kwesties als homoseksualiteit, genitale verminking en eerwraak. Ook de steeds terugkerende discussies over een 'boerkaverbod' en over het al dan niet handen schudden door moslims zijn in dit kader symptomatisch. Natuurlijk gaat het hier om reële problemen, maar die raken slechts een klein deel van de totale migrantenpopulatie. Door die zo te benadrukken wordt al snel een karikatuur hiervan gecreëerd, met alle gevolgen van dien voor de beeldvorming. Voor het assimilationistisch karakter van het beleid zie ook Vasta, 2007; Entzinger, 2014b.
  - 12 De vernieuwde Wet inburgering, die op 1 januari 2022 van kracht wordt, voorziet weer in een coördinerende rol voor gemeenten bij de inburgering van nieuwkomers.
  - 13 De raad leunt hierbij sterk op het door Steven Vertovec (2007, 2019) gemunte begrip 'super-diversity', dat al eerder was uitgewerkt in twee andere WRR-publicaties (Engbersen & Scholten, 2018; Jennissen e.a., 2018).
  - 14 Zie onder meer Joppke, 2007; Scholten, 2011; Jensen, 2019.
  - 15 In de meeste hier besproken rapporten stelt de WRR dit zelf ook met zoveel woorden (zie bijvoorbeeld WRR 2001, 180).
  - 16 Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/01/bevolkingsgroei-in-2020-gehalveerd.
  - 17 Over de complexe relaties tussen wetenschap en integratiebeleid in diverse Europese landen, waaronder Nederland, zie Scholten e.a., 2015.

Literatuur

- Amersfoort, J.M.M. van (1974). *Immigratie en minderheidsvorming: Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Bovens, M., Bokhorst, M., Jennissen, R., & Engbersen, G. (2016). *Migratie en classificatie: Naar een meervoudig migratie-idioom*. Den Haag: WRR.
- Bruggen bouwen* (2004). Eindrapport Tijdelijke Commissie Onderzoek Integratiebeleid. Kamerstukken II 2003/04, 28689, nr. 8-9.
- Engbersen, G., Dagevos, J., Jennissen, R., Bakker, L., & Leerkes, A., m.m.v. Klaver, J., & Odé, A. (2015). *Geen tijd verliezen: Van opvang naar integratie van asielmigranten*. Den Haag: WRR/SCP/WODC.

Han Entzinger

- Engbersen, G., & Scholten, P. (red.) (2018). *De wereld in een stad: Migratiediversiteit en stedelijk beleid in Europa*. Den Haag: WRR.
- Entzinger, H.B. (1975). Nederland immigratieland? Enkele overwegingen bij het overheidsbeleid inzake allochtone minderheden. *Beleid en Maatschappij*, 2 (12): 326-336.
- Entzinger, H.B. (2014a). *Voortgaande immigratie en nieuwe maatschappelijke scheidslijnen: Een verkenning van mogelijke ontwikkelingen*. Den Haag: WRR.
- Entzinger, H.B. (2014b). The growing gap between facts and discourse on immigrant integration in the Netherlands. *Identities*, 20 (6): 693-707.
- Holtslag, J.W., Kremer, M., & Schrijvers, E. (2012). *In betere banen: De toekomst van arbeidsmigratie in de Europese Unie*. Den Haag: WRR.
- Jennissen, R., Engbersen, G., Bokhorst, M., & Bovens, M. (2018). *De nieuwe verscheidenheid: Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Den Haag: WRR.
- Jensen, K.K. (2019). Theorizing national models of integration: An ideational perspective. *Ethnicities*, 19 (4): 614-631.
- Joppke, C. (2007). Beyond national models: Civic integration policies for immigrants in Western Europe. *West European Politics*, 30 (1): 1-22.
- Kansen krijgen, kansen pakken* (1998). Nota Integratiebeleid 1999-2002. Kamerstukken II 1998/99, 26333, nr. 2.
- Köbben, A.J.F. (1979). *De zaakwaarnemer* (Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kremer, M. (2019). The Changing Relationships between Research, Society, and Policy in the Netherlands: Reflections on the WRR 'Máxima Report'. In: M. Ruhs, K. Tamas & J. Palme (red.), *Bridging the Gaps: Linking Research to Public Debates and Policy-making on Migration and Integration*. Oxford: Oxford University Press, 84-97.
- Minderhedennota* (1983). Kamerstukken II 1982/83, 16102, nr. 20-21.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (1992). *Maatschappelijk debat integratie*. Den Haag: Directie Coördinatie Minderhedenbeleid.
- Scheffer, P. (2000, 29 januari). Het multiculturele drama. *NRC Handelsblad*.
- Scholten, P. (2011). *Framing Immigrant integration: Dutch-Research-Policy Dialogues in Comparative Perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Scholten, P., Entzinger, H., Penninx, R., & Verbeek, S. (red.) (2015). *Integrating Immigrants in Europe: Research-Policy Dialogues*. Cham: Springer.
- Vasta, E. (2007). From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (5): 713-740.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6): 1024-1054.
- Vertovec, S. (2019). Talking around super-diversity. *Ethnic and Racial Studies*, 42 (1): 125-139.
- WRR (1979). *Etnische minderheden*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- WRR (1989). *Allochtonenbeleid*. Den Haag: Sdu.
- WRR (1990). *Een werkend perspectief: Arbeidsparticipatie in de jaren '90*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2001). *Nederland als immigratiesamenleving*. Den Haag: Sdu.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2020). *Samenleven in verscheidenheid: Beleid voor de migratiesamenleving*. Den Haag: WRR.
- Zwan, A. van der, & Entzinger, H.B. (1994). *Beleidsopvolging minderhedendebat: Advies in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.